

Uri Dénes Mihály

# Közös világ

KÖLTÉSZET ÉS ÖKOLÓGIA NEMES NAGY ÁGNESNÉL\*

„Láttam a fák lüktető szívét.”

(Gyórfy Ákos)

[1.] Az irodalmi műalkotások akkor is kiválthatnak az esztétikaitól eltérő olvasási módokat, ha egyébként nem ismeretelméleti vagy etikai irányultsággal fordulunk feléjük. Nemes Nagy Ágnes költészete akár ökológiai is nevezhető támpontokat kínál a befogadás számára, amennyiben a versekben tetten érhető *ontológiai problematika* középpontjában az emberi és a természeti (az állat és a növény) közötti távolság felszámolásának kísérlete, a természeti Másik másságának egyszerre befogadható és egyszerre eltávolító radikalitása, illetve ennek tapasztalata áll. Találkozni a természetivel, odafordulni hozzá a „megtiszteltetés szorongásával” (*Falevél-szarak*),<sup>1</sup> megsejteni, hogy a „természet mögött a lét rejtőzik a maga végtelen kiterjedésével”,<sup>2</sup> amely tapasztalattól önmegértésünk többé nem lehet érintetlen, ez a Nemes Nagy-líra alapja. Ezt a jelenséget a befogadástörténet többnyire a „tárgyiasság”, „objektivitás”, ennek alakváltozatai („elvont tárgyiasság”, „intellektuális objektivitás”), valamint a „mítoszteremtés”, „magánmitológia”, „intellektualitás” interpretációs sémáihoz kötötte hozzá, „egyfajta tárgy- és természetkultusz”-ban találva meg e költészet alapjait.<sup>3</sup>

Ember és állat megkülönböztetése azon a differencián nyugodott a nyugati gondolkodás történetében, amely „az állatot a világ fenomenológiai fogalmától és a nyelvtől, továbbá az azokhoz köthető egyéb megkülönböztető jegyeiktől” egyaránt megfosztotta.<sup>4</sup> Martin Heidegger nevezetes különbségtevése alapján csak az embernek van világa (csak az ember „világképző”), az állat „szegényes világgal” rendelkezik, a kő „világ nélküli”. E különbségtevésből a növények lényegében teljesen kimaradnak.<sup>5</sup> Nemes Nagy lírájában viszont a növények (kivált a fa) központi szerepet töltenek be, a [vers]szubjektum hozzájuk képest, emberi és természeti kölcsönös viszonyulásában jön létre. A tárgyiasság itt sohasem jelenti a *társiasság* hiányát, sőt, éppen fordítva áll a dolog: az embert a versek centrumából kimozdító poétika mindig egy másik létezőt

\* Ennek a szövegnek rövidített, átszerkesztett változata megjelent a *Kommentár* folyóiratban. Uri Dénes Mihály, *Egy tölgyfa arca nézett*, *Kommentár* 2021/4., 19–25.

1 E szöveg írásakor az alábbi kiadást használtam: Nemes Nagy Ágnes, *Összegyűjtött versek*, szerk. és vál. Ferencz Győző, Jelenkor, Budapest, 2016.

2 Gyórfy Ákos, *A hegyi fűzet*, Magvető, Budapest, 2016, 22.

3 Berta Erzsébet, *Nemes Nagy Ágnes és a tárgyiasság lírai kifejezésmódja*, *Alföld* 1980/5., 48–59. A recepció főbb megállapításait áttekinti és kommentálja: Z. Urbán Péter, *Az önreflexió mintázatai Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Ráció, Budapest, 2015, 11–30.

4 Balogh Gergő – Pataki Viktor, *Előszó az Állat az irodalomban című összeállításához*, *Alföld* 2018/1., 59.

5 „Megeshet ugyan, hogy a »tudományos« megközelítés, ahol is a szerv és a szervezet fogalma áll a középpontban, ahol tehát az »életről« mint olyanról van szó, valamiképpen a nem állati életre is vonatkoztatható, a metafizikai tézisek azonban ismét egyértelműen mostohán bánnak egy létmóddal, a növényivel”. Vajda Mihály, *Heidegger és az állat kísértete = Környezet és etika*, szerk. Lányi András – Jávor Benedek, L'Harmattan, Budapest, 2005, 366.

állít annak helyébe, s ebben az elrejtettségében feltáruló interszubjektív viszonyban a társ majdnem mindig természeti, állat vagy növény. Az együttlét, „együttes jellegű világban-benne-lét az alapja annak, hogy a világot már mindenkoron megosztom másokkal. A jelenvalólét világa közös világ. A benne-lét együttlét másokkal.”<sup>6</sup> Ez az együttes-lét, ez a közös világ, illetve ennek felismerése alkotja bármely komolyan vehető „zöld” gondolat alapját [legyen az filozófiai, művészeti vagy politikai].

Nemes Nagy költészetében ez a belátás nem érintetlen egyfajta etikai elköteleződéstől, amelyet a fogadatus több ízben problematizált már. Schein Gábor például arról ír, hogy az ismeretnek az az elgondolása, amely ebben a lírában tetten érhető, „egyfajta eredendő etikának is a foglalata”<sup>7</sup> [ami egy másik értelmezés szerint az *Újhold* egyéb szerzőire is érvényes],<sup>8</sup> valamint hogy az „objektivitás” fogalma, illetve az „objektív ismeretek igénye Nemes Nagy Ágnes esetében normatív erkölcsi alapelvekkel társul”.<sup>9</sup> Egyik legutóbbi monográfiája szerint az esszéiben és a költői életműben egyaránt „jelentős szerepet kap az emberi tartásnak, illetve a morálnak a fogalma”, valamint „az alkotói magatartásban is megnyilvánuló erkölcsi tartás”.<sup>10</sup> Ferencz Győző pedig úgy véli, Nemes Nagy „lényét és művészetét a jellem etikai tartása határozta meg”.<sup>11</sup>

Ez az etikai perspektíva az esszéiben is számos alkalommal artikulálódik. Nemes Nagy szerint „a természettel való együttélés [...] a mai ember egyik fenyegetett nosztalgijája”.<sup>12</sup> A fenyegetést alkalmasint maga az ember jelenti, ám ez a felismerés a felelősségvállalásra egyedülként képes létező feladatát is kijelöli. „Azt hiszem, a költő kötelességei közé tartozik, hogy minél több Névtelennek polgárjogot szerezzen.”<sup>13</sup> Nemes Nagy Ágnes lírája a „névtelenek” közül az állatoknak és a növényeknek is „polgárjogot szerez” a költői nyelv teremtő ereje révén. Költészetében többek között arra tesz kísérletet, hogy azt, „ami nem-egzisztencia [pl. kő, tárgy, Isten], az emberhez hasonló egzisztenciává tegye”.<sup>14</sup>

A versek tehát mintha a fentebb említett tipológia ellenében hatnának, amennyiben szóhoz juttatják az emberi mellett a nem-emberit (a növényt és az állatot) is, ezáltal azt az igényt artikulálják, hogy a nem-emberi létezők *társzszubjektumként* „állíthassák elő” magukat a gondolkodó megértés számára. Másként mondvá, e

6 Ezek a mások „abból a világból kerülnek utunkba, amelyben a gondoskodó-körültekintő jelenvalólét lénygszerűen tartózkodik.” Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály et al., Osiris, Budapest, 2007, 144–145. Kiemelés az eredetiben.

7 Schein Gábor, *Ismeretelméleti irányultság Nemes Nagy Ágnes korai költészetében* = Uő, *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Universitas, Budapest, 1998, 32.

8 Vő. „Míg az európai lírában az elvont tárgyiasság [...] alkotáslélektani megfigyelésből alakult ki, addig az Újhold költőinél ez az alkotásmódszer nem a pszichológiában, hanem az etikában gyökerezett”. Kenyeres Zoltán, *Az elvont tárgyiasság lírája* = Uő, *Gondolkodó irodalom*, Szépirodalmi, Budapest, 1974, 204–219.

9 Schein, *l. m.*, 30.

10 Z. Urbán, *l. m.*, 95.

11 Ferencz Győző, *Nemes Nagy Ágnesről, visszatérőleg* = Uő, *Hol a költészet mostanában. Esszék, tanulmányok*, Nagyvilág, Budapest, 1999, 133.

12 Nemes Nagy Ágnes, *Egy verskötet előszava* = Uő, *Az élők mértana. Prózaírók, II.*, szerk. Honti Mária, Osiris, Budapest, 2004, 32. A nosztalgia azt sejteti, mintha e kapcsolat már nem volna helyreállítható, ez a kétség bőségesen megmutatkozik a versekben is.

13 Uő., 28.

14 Vő. Varga Máttyás, „egy kőbe dobod magadat”. *Lét és egzisztencia Nemes Nagy Ágnes*

versek példaértéke szerint nemcsak az embernek, hanem az állatnak és a növénynek is van/lehet világa, s e világ sajátos, meglehet, az emberi megértés számára nem belakható távlatot bír. Ember és természet viszonyának őstapasztalata ez. Ezt az ellentmondásos viszonyulást a szövegek, így például a *Fák*, a *Madár* vagy a *Vadkan* című versek, különféle képpen viszik színre. Az első esetben a fák a világ megértésének egyfajta feltételeként vagy lehetőségeként [médiamaként?] tűnhetnek fel, a vers modalitásában pedig azt az etikai távlatot fedezhetjük fel, amelyről fentebb említést tettünk; a másodikban a versbeszélő léte elválaszthatatlanul összeforr a természettel, a szubjektum az állattal együtt jön létre; a harmadik szöveg pedig radikálisan felszámolja az ember és állat közötti távolságot azáltal, hogy a vers végére teljesen feloldja a szubjektumot a nem-emberiben.

A *Fák* a Nemes Nagy-életmű sokat idézett darabja. Az 1986-os, *A Föld emlékei* címet viselő összegyűjtött versek elé, kiemelt pozícióba helyezett költemény mintegy az életmű egészének „olvasási kódját” adhatja meg, amennyiben a vers annak az erkölcsi imperatívusznak az artikulációjaként is olvasható, ami alkalmasint a Nemes Nagy-líra természethez való odafordulásának alapvető mozgatórugója: „Tanulni kell. A téli fákat. [...] meg kell tanulni itt a fák / kimondhatatlan tetteit.” A szövegnek létezik egy olyan átírata is 1979-ből, amely végül nem került be *A Föld emlékeibe*,<sup>15</sup> és amelyben a „tanulni kell” mellett megjelenik egy másik felszólítás is, a „szeretni kell”, amely ismételt morális kontextust fon a szöveg köré. A vers példaértéke szerint nem az a lényegi kérdés, hogy a fák üzenete megtanulható-e, hanem hogy a megértő odafordulás, s az a felismerés, hogy van miért odafordulni, végbemegy-e.<sup>16</sup>

Ökológiai szempontból már maga a kötetcímben található birtokos szerkezet is igen tanulságos, mert olvasható megszemélyesítésként is [a Földnek vannak emlékei]<sup>17</sup> és úgy is, hogy a Föld [de legalábbis amit jelölőként jelöl] az emlékezés tárgya, valami, ami már nincs, elveszett vagy elpusztult. Az emlék *nyom*, megfejtésre, újraalkotásra váró jel, olyan fenomén, amely jelenlétével egy hiányra utal.<sup>18</sup> A kötet tehát maga is vagy mementó, amely a földnek, a természetnek állít emléket, vagy pedig a benne olvasható szövegek maguk a Föld emlékei, amelyeket mi, az olvasók megkísérelhetünk mintegy kifürkészni az értelem számára, s amelyek minduntalan visszahúzódnak, mihelyst megsejtünk róluk valamit. A kérdés, hogy feltárhatja-e bármi más „a Föld emlékeit”, mint a költészet. Van-e a léttapasztaltnak ennél valóságosabb – mert a

---

Napforduló kötetében, Műhely 2001/1., 88–90. Lásd még: e „líra problematizáltsága [...] mindvégig ismeretelméleti maradt, középpontjában az ittlét sajátosságának és a versekben képekkel megmutakozó-elrejtőző külvilág belsővé válásának anyagszerűen metafizikus megismerhetősége állt.” Schein Gábor, *Ekhnáton az égben. Nemes Nagy Ágnes poétikai szemléletéről*, Alföld 1994/3., 70.

15 Schein, *Ekhnáton...*, 73.

16 Csak utalok most Roger Scruton konzervatív filozófusnak az utóbbi időben oly sokat hivatkozott *oikophília* fogalmára, amely az otthon[ként belakható tér] szeretetére, az ahhoz való érzelmi kötődésre utal. (Lásd Roger Scruton, *Zöld filozófia. Hogyan gondolkozzunk felelősen a bolygónkról?*, ford. Szilágyi-Gál Mihály – Zsélyi Ferenc, Akadémiai, Budapest, 2018.) Olybá tűnik tehát, hogy a szeretet effektusa nem kijátszható az ökológiai kérdésfelvetések során, a valódi „zöld” gondolat nemigen fakadhat másból, mint egyfajta etikából.

17 Lásd magát a prózaverset: „A jelenlét nem sziget. Legalábbis szigetsor. Hosszú sorban vonulok én, szigetsor – felülről nézd –, vonulnak lent, az óriási kékben, a Föld ismétlődő emlékei.” [*A Föld emlékei*]

18 Ezt részletesebben lásd később, az *Egy pályaudvar átalakításáról* szólván.

lehetetlenséggel is számot vető – módja?

E költészet által feltett kérdéseket a *szabadság metafizikájának* problémájaként tétélezhetjük: mennyiben lehetünk szabadok a természettől? A *Madár* nemcsak arra mutat rá, hogy az ember függ a természeti Másiktól, hanem arra is, hogy e kapcsolat értéke legalábbis kétséges [akárcsak az *Állatok* című versben],<sup>19</sup> amennyiben a versbeszélő egyszerre szenved a madár jelenlététől és egyszerre képtelen élni nélküle.

Egy madár ül a vállamon,  
ki együtt született velem.  
Már oly nagy, már olyan nehéz,  
hogy minden léptem gyöttelem.

Súly, súly, súly rajtam, bénaság,  
ellökném, rámakaszkodik,  
mint egy tölgyfa a gyökerét,  
vállamba vájja karmait.

Hallom, fülemnél ott dobog  
irtóztatós madár-szive.  
Ha elröpülne egy napon,  
mostmár eldőlnék nélküle.

A madár elrepülése a versbeszélő halálát („eldőlését”) jelentené. Az „eldőlés” a halálnak szokatlan metaforája, egyszerre utal tehetetlenségre (passzivitásra) és életteleniségre, és egyszerre illik a fák halálának leírására, amennyiben felidézi a kivágott fák törzsének ki/eldőlését [amit a madár karmának és a tölgyfa gyökerének összekapcsolása is megerősít].<sup>20</sup> Azáltal tehát, hogy a költői nyelv retorikájában az emberi halált az „eldőlés” trópusán keresztül összefüggésbe hozza a fák halálával egy olyan versben, amely a szubjektum létét egészében az állathoz köti, szorosan összekapcsolja az emberit az állati mellett a növényivel is, azt sejtetve, hogy az emberi létezés mélyrétegeinek feltárulkozása csak az ezt a bonyolult viszonyt artikulálni képes figuratív nyelv, a szóművészet, vagyis a költészet révén lehetséges. A *Madár* és más, most nem érintett vers nemcsak tisztában van azzal, hogy a „végesség nem olyan tulajdonság, amely csak hozzánk tapad, hanem létünk alapmódja”,<sup>21</sup> de ezt a végességet, láttuk, a természetivel együtt artikulálhatóként mutatja fel. Voltaképp ez lehetne a legvégső „zöld” kérdéseink egyike: létezhet-e az ember anélkül, ami nem ember, s ha az ember mindenekeelőtt az a létező,

19 Lásd ennek „állati halál” zárszavát [„méltánytalan, / ha meg kell adnom majd magam / az állati halálnak”]. Megjegyzendő, hogy az *Állatok* című vers *A szabadsághoz* című ciklusban kapott helyet épp a címadó mű és a kötet zárása előtt [többszörösen is kitüntetett helyen tehát], vagyis a Nemes Nagy-líra már a legelső kötet (*Kettős világban*, 1946) első ciklusában számot vetett az emberi szabadság kérdésének nem-emberi [itt: állati] vonatkozásaival.

20 Az eldőlés képéhez lásd még például a *Vörösfenyő, páfrány, szunyog...* kezdetű verset [„Sokizületű oszlop, / aki vagyok, ledőltem.”] vagy az *Egy táviróoszlopra* kettős halálát [„És most kidőlt. Bár egyszer már kidőlt. / Egy túlvilág halála.”].

21 Martin Heidegger, *A metafizika alapfogalmai*, ford. Aradi László – Olay Csaba, Osiris, Budapest 2004, 27.

amely véges időbeliségével egyedülként képes számot vetni, akkor mit mondhatunk a halálát máshogy, de mégiscsak megélő nem-emberi létezőkről?

Halál, ember és természet összefonódásáról referálhat a *Vadkan* is, amelynek zárlatában teljesen feloldódik a versszubjektum a természetiben:

Félhold világa mossa a testem  
Folyik a vérem fekete vérem  
Fekete csíkban a hófehéren  
Félhold világa fekete égen  
Folyik a folyik a folyik a –  
Szél vág vág a szél  
Köszörű sziklán sziszeg a szél.

Schein Gábor szerint a *Napforduló* kötet (amelyben ez a mű is szerepel) *Ekhnáton* ciklusához közeledve „a tárgyiasulva megjelenő lírai én helyzete is egyre kétségesebbé válik”, a *Vadkan* pedig ezt úgy példázza, hogy a vers végére az én „teljesen felszívódik a félholdban és a fekete égen.”<sup>22</sup> Meglehet, mégsem az égen, hanem magában az állatban. Az sem kevésbé valószínű, hogy a lírai én már eleve dezantropomorf, és csupán antropomorfizáló olvasási szokásainknak köszönhető, hogy nehezen képzeljük el versszubjektumként magát a vaddisznót. Elvégre az állatnak nincsen nyelve, s akinek nyelve nincs, világa sincs. De hogyan érthetnénk meg valamit, aminek nincs nyelve? Csakis a nyelv-, a hangadás gesztusával, amely azonban mindjárt kétségessé is teszi a határt emberi és nem-emberi között.

[2.] Állok az építési terület előtt, s a kerítés rése között nézem a krátert. Itt épül a debreceni Egyetem Tower. Nézem a kibelezett, mindenétől megfosztott földet, ami nem is föld többé, csak „terület”, egy építkezés területe, s mindegyre két szöveg hely visszhangzik a fejemben. „mégiscsak föld van itt alul, mindenek ellenére föld” – szól Nemes Nagy emblematikus prózaversének,<sup>23</sup> az *Egy pályaudvar átalakításának* tanulsága. „Elfelejtkezünk arról, hogy mi magunk is föld vagyunk” – figyelmeztet Ferenc pápa *Laudato si'* kezdetű enciklikájában.<sup>24</sup> De hol itt a föld, s hol vagyunk mi, akik magunk is azok vagyunk? Csak a törmelék, a föld testébe harapó gépóriások, a mélységet az éggel összekötő, a létezők fölé magasodó építkezési daru s a mindent behálózó óriási csövek és vezetékek. Hol itt a föld, más szóval az élet?

A Nemes Nagy Ágnes lírájában kimutatható ökológiai vonatkozás Berszán István értelmezése szerint a „vele élés” stratégiájaként jelenik meg a művekben.<sup>25</sup> A „vele

22 Schein, *Ekhnáton...*, 71., 72.

23 A Nemes Nagy-prózaverssekhez lásd például: Hernádi Mária, *A névre szóló állomás. Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*, Szent István Társulat, Budapest, 2012, 23–58. Továbbá Kulcsár-Szabó Zoltán, *A prózavers Nemes Nagynál és Oravecznél = „folyékony szobor vagy szilárd szökőkút”. Tanulmányok Nemes Nagy Ágnesről és más újholdasokról*, szerk. Buda Attila – Palkó Gábor – Pataky Adrienn, PIM, Budapest, 2017, 174–198.

24 *Ferenc pápa Laudato si'* kezdetű enciklikája közös otthonunk gondozásáról, ford. Tózsér Endre, Szent István Társulat, Budapest, 2015, 5.

25 Lásd például: „a tárgyak, tájak, emberek és olykor az égiek társaságát keresi; azon van, hogy a versbeli kapcsolatleremtés folytán »élhessen velük«, azaz hogy *velük élhessen*.” Berszán István, *„Mégiscsak föld van itt alul, mindenek ellenére föld”. Nemes Nagy Ágnes költészetének ökológiai olvasata*, Alföld 2017/11., 83. Kiemelés az eredetiben.

élés” alighanem az itt az olvasás homlokterébe kerülő Nemes Nagy-szövegek egyfajta általános példaértékének is tekinthető, de mint láttuk, ez nem valamiféle nosztalgikus-romantikus természet utáni vágyódásban, hanem nagyon is szubverzív, időnként az én-t magát is destruáló viszonylatokban ölt testet. Nem egészen más ez az *Egy pályaudvar...*-ban sem, ahol a „vele élés” leginkább egyfajta nyomkeresés, amely, mint már szót ejtettünk róla, a dolog természetéből adódóan olyasminek az azonosítására vagy felidézésére irányul, ami nincsen jelen. A szöveg nyitánya – „Valószínűtlen, / hogy mégis föld van itt alul” – éppen a nyomolvasásnak vagy -létesítésnek a bizonytalanságára és ellentmondásosságára utal, amit a tipográfiai kiemelés [a melléknév utáni, az *Apokrifet* is megidéző sortörés] is megerősít. A versbeszéd nemcsak olyan nyomokat igyekszik felmutatni, amelyek olyasmikre utalnak, amik már nincsenek ott, hanem – később, a szöveg közepén – olyanokét is, amelyek még nincsenek ott. „Itt lesz a központi létesítmény. Itt lesz a csarnok. Itt aszparágusz, információk. Itt lesz a... látod? Fent, ahol még üresek most a légköbméterek, fent, fent a nem-levő. Még átlátszó, még elvitatható.”

Érdekes elidőzni az aszparágusznál, ez ugyanis az egyetlen konkrétan megnevezett természeti létező a műben. Feltűnő, hogy míg a szemlélődés elején bizonytalanul bár, de a természeti meglétének felismerése artikulálódik [amit a „mégis” ellentétes kötőszó nyomatékosít], addig az később már a dísznövényben detektálódik, amennyiben a mű utolsó szakaszaiból az erre vonatkozó utalások elmaradnak. A dísznövény viszont itt nem annyira a megszélesített természet reprezentánsaként érthető, ami ilyen módon még magában hordozná őseredeti származásának [„földségének”] nyomát, hanem inkább berendezési tárgyként, puszta funkcióként, amennyiben az épített környezet sivárságának oldására szolgál.<sup>26</sup> Az aszparágusz majdani [meglehet, egyébként be nem következő, mert egyelőre csak a képzelet által létrehozott] jelenlétét persze olvashatjuk a „vele élés” potenciáljaként, de úgy is, mint ami arra utal, hogy a „földből” végül nem marad más, csak az, ami a modernitás funkcionalitásába beilleszthető. Nem a természet, hanem olyasmi, ami jelként visszautal ugyan rá, de csak annyiban, amennyiben az azt meghaladó-elfoglaló rendbe éppolyan problémátlanul beilleszthető, mint a kábelek, huzalok vagy éppen a központi létesítmény.<sup>27</sup> „Mert amit megnevezünk, amikor azt mondjuk: »a földön«, az csak akkor áll fenn, ha az ember belakja a földet, és a lakozásban a földet földként hagyja lenni.”<sup>28</sup> Ám a pályaudvar nem ezt teszi, mert kvázi-tájseb,

26 Érdekes adalék lehet ehhez például A látvány című versben a páfránylevél funkciója, „amely szobanövényként nemcsak a lírai én lelkivilágának képe – mint a természeti környezet a tájírásban –, hanem ténylegesen »bensővé tett«, belül található”. Vö. Lénárt Tamás, *Körmozi és légifelvétel. Adalék a költői kép medialitáshoz – Nemes Nagy Ágnes: A látvány = „folyékony...”*, 225. Mintha Nemes Nagy költészete folytathatatlanul mutatná fel a tájírát, miközben a szoba- és dísznövények szerepeltetésén keresztül, az azoknak tulajdonított poétikai funkciók révén mégis megőrizne valamit abból a költészeti hagyományból. Ennek alaposabb átgondolására azonban itt nincs lehetőség.

27 Az egyfelől megbízható működésében megnyugtató, másfelől éppen létezése okán felkavaró funkcionalitás mindig Heidegger nevezetes *Spiegel*-interjújának egy passzusát juttatja eszembe. „SPIEGEL: Mit kell itt legyűrni? Hiszen minden funkcionál. [...] HEIDEGGER: Minden funkcionál. Éppen az az ijesztő, hogy funkcionál, és a funkcionálás egyre további funkcionálásra törekszik, és hogy a technika egyre jobban elszakítja az embert a földtől és gyökeretelenné teszi”. „Már csak egy isten menthet meg bennünket.” [SPIEGEL-interjú Martin Heideggerrel 1966. szeptember 23-án] *Gondolat-jel*, 1993/I–II., 52. [http://acta.bibl.u-szeged.hu/11492/1/gondolatjel\\_1993\\_1\\_2\\_044-059.pdf](http://acta.bibl.u-szeged.hu/11492/1/gondolatjel_1993_1_2_044-059.pdf)

28 Martin Heidegger, *A földút*, ford. Pongrácz Tibor = Uő, „... költőien lakozik az ember...”. *Válogatott írások*, szerk. Pongrácz Tibor, T-Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 206. Kiemelés tőlem.

Heidegger megfogalmazásával élve a „tér tudományos-technikai meghódítása”, illetve annak reprezentánsa, akárcsak a város, amely önmagán belül is létrehozza saját sebeit az épületek lebontásán és építésén keresztül. A földet elfoglaló épület létében a negyedik bekezdésben szövegszerűen megjelenő „működés” diadalmaskodik, amit a leíró-ismertető modalitás, a kimért mondatok szenttelen regisztere érzékeltet: „Tágas lett. Versenyképes. [...] Vágányvezérlés. Épületegyüttes. Csomópont.”

A szöveg tropológiájában, az első szakaszokban az emberi–állati–technikai folyamat egymásba játszása érhető tetten. A pályaudvar biopoétikája, mondhatnánk. Ezek a finom ingamozgások jellemzik s adják számomra Nemes Nagy műveinek leginkább delejező hatását. Az ember által létrehozott *(alkotott)* épület pusztulásának leírása mozgásba hozza az emberi és a természeti retorikai összekapcsolódását. „Most éppen kráter. Vagy nagyműtét. Egy állatkerti, ritka nagyvadé, kábítással, nagyműszerekkel. Állatbelsőik tornyai. Mert lebenyenként szedik szét ezt a testet. Különkrákja a májat és vesét. Durván-pontos mozdulatok a mézszárlás s a gyógyítás között.” A szövegkezdés („mégis föld”) után ezekben a sorokban a „föld” lexéma eltérő jelentéseket vesz fel, a jelentésmozgások pedig geológiai („kráter”), orvosi („nagyműtét”) és zoológiai („nagyvad”) diskurzusokat kevernek s nyitnak meg az olvasás számára. A szöveg építkezése azt sejteti, mintha a pályaudvar és a föld között hasonlóság volna (vagyis a föld nem feltétlenül csak *alul* található meg), mert a „kráter” a földre utal (ami *most éppen* mint kráter mutatkozik meg, ami másfelől persze éppen a föld hiánya is), sőt a „nagyműtét” is, a mutató névmás pedig erre az azonosításra mutat vissza („föld van itt alul, mindenek ellenére föld. // Most éppen kráter. Vagy nagyműtét. [...] Mert lebenyenként szedik szét ezt a testet.” – kiemelés tőlem), miközben a szétszedés-átépítés műveletei, a műtét, a pályaudvarra, az elbontásra ítélt építményre irányulnak. Az első szakaszokban a pályaudvar nem látható, az első olyan mondat, amely egyértelműen az épületre vonatkozik, majd csak az ötödik bekezdésben olvasható („Itt lesz a központi létesítmény.”), ezért a „test” legalább annyira vonatkoztatható a földre, mint magára az építményre (akárcsak a „kráter” és a „nagyműtét”, mintegy a „föld” hátravetett jelzőiként). Az organikus képalkotás (föld–állat) is ezt erősítheti, vagyis a mű az első szakaszokban a cím keltette elvárásokkal szemben építkezik. A negyedik bekezdésben az építkezés leírását olvassuk, aminek a szenttelenségét lexikailag a „szertartás” megidézése ellenpontozza (szintaktikailag pedig a biblikus kiszólás („Bizonny, feleim”) és a különféle rácsodálkozások („És milyen különös sapkák!”)), amely azonban a bálnavadászathoz, tehát ismételtelen az állathoz-természetihez kapcsolódik (amely ráadásul a korábban köztességeként artikulált mézszárlás és gyógyítás közül előbbi felé billenti a mérleg nyelvét). A pályaudvar csak a következő szakaszban válik láthatóvá (?), de úgy, hogy a látvány az épület még nem létező (nem látható) elemeit mutatja fel. Amint arra Kulcsár-Szabó Zoltán értelmezése rámutat, a szöveg mintha az „új épület láthatatlanná vagy átlátszóvá tételét”, vagyis „törlését a helyszín leírásából” kísérelné meg.<sup>29</sup> A törlés aktusát az a kényszer hívhatja életre, hogy az első mondatokban olvasható felismerés érvényessége csak úgy maradhat meg, hogy az épület nem „takarja ki” a mögötte-alatta-benne rejlő természetit, a földet.

29 Kulcsár-Szabó, *I. m.*, 191.

Vagyis a pályaudvar átalakítását maga a szöveg hajtja végre,<sup>30</sup> méghozzá, részben legalábbis, a természeti elpusztításának organikus képein keresztül (vad mészárlása, bálnavadászat, növényi rémület, ez utóbbit lásd lentebb).

Az ökológiai gondolkodás akkor jön létre, amikor azt, amit a „természet” jelöl (az emberi létezés természetes közegét) veszély fenyegeti. A természetvédelem nem más, mint annak a vágya, hogy átmentsünk valamit abból, ami már nincs vagy nem a maga teljességében van jelen. Az ilyen vágy akkor jön létre, amikor a fellépő hiány látványossá és látvánnyá válik, vagyis akkor, amikor valami nincs, pedig lennie kellene. Az *Egy pályaudvar átalakítása*, valamint a körülötte lévő szövegek [*Éjszakai tölgyfa*, *Négy kocka*, *De nézni*, *Az alvó lovasok*, *Dalszöveg*, *Félgömb*, *A látvány*] mindegyike kapcsolódik valamiképpen a látás fenomenológiájához, így a kötetstruktúra által megképzett kontextus még inkább hangsúlyossá teszi a címadó szövegben felmutatott hiányproblematikát. A romok, tehát valaminek – itt a pályaudvarnak – az elpusztítása-átalakítása hozza létre a felismerést, hogy a beszélő elé táruló látvány mögött („alatt”) ott a természeti, miközben maga a pályaudvar is valaminek a helyén, azt lerombolva-elfedve épülhetett csak fel.

A mű „ökológiai radikalitása” azonban nem ebben rejlik, hanem abban, hogy az egyfajta eltávolító gesztusként is értelmezhető szenttelen modalitást a szöveg két esetben töri meg, az utolsó szakaszokban a megszólításokon keresztül létesített te-hez intézett kérdéseken, sőt gyözködéseken<sup>31</sup> túl a harmadik bekezdésben megjelenített érzelmi effektuson, a rémületen keresztül. „A seb környéke érzékeny. Elkínzott házak, hámlásuk, mint egy másodlagos kórtünet, bágyadt villamosok bukdosása az elköttött erekben, az összefércelt csatlakozások, a süppedékes kőhiány, azok a duzzadt vágány-varratok. És a növények, a végképp védtelenek, akiknek szárát szemétdörbe-dobáskor eltörik, mint Jézus lábát (szinte) keresztől-levétel után, a növények poros rémületükben.” A „poros” jelző egyszerre érthető az építkezés következtében a növényekre szálló porként, de metonimikusan ismételtlen magára a földre is visszamutathat. A pályaudvar textuális elbontása tehát ahhoz szükséges, hogy a mögötte rejlő őseredet felismerése lehetővé váljék. Mindjárt az első mondatban artikulálódik is az eredet kérdése: „ős-zárvány képződésű volt itt az útburkoló kiskockakő”.<sup>32</sup> Az első sor tipográfiája keltette, már szóba hozott reminiscencián és a kő motívumán<sup>33</sup> keresztül megidéződő *Apokrif* mintegy előkészíti a későbbi jézusi-biblikus allúziót. A regiszterek keverése és a motivikus egymásba játszások arról a kísérletről is referálnak, hogy amikor a szöveg a földről, végső soron tehát a természetiről való beszédre kísérletet tesz, azt milyen diskurzusok „kipróbálásán” keresztül tudja megtenni.<sup>34</sup>

30 Uo., 182.

31 Ehhez lásd Uo., 179–181., 194–197.

32 Az útburkoló kő kontra pályaudvar Heideggernek a vízimalom és az erőmű közötti nevezetes különbségtévesztését is az olvasó emlékezetébe idézheti, amennyiben a kockakő, akárcsak a fából épült malom, szintén magában hordozza organikus eredetét, ellentétben az erőművel vagy a pályaudvarral.

33 Vö. „Akkorra én már mint a kő vagyok; / halott redő, ezer rovátka rajza, / egy jó tenyérnyi törmelék / akkorra már a teremtmények arca.”

34 Lásd ezt a kérdést újabban például Korpa Tamás lírájával kapcsolatban is: *A lombhullásról egy júliusi tölgygel* című kötetben a fák, a növények, a táj leírásai és GPS-koordináták keverednek egymással. Vö. Pinczési Botond, „van-e ennek a szélnek humora?”, Műút 2021079., 71–74. és Németh Zoltán, *Critical Plant Studies – a növényesített nyelv perspektívái*, Uo., 74–78.

A szöveg bár a természetit és a mesterségeset egyaránt antropomorfizálja, a keresztalál motívumát a növényekhez köti: miközben a műtét és rajta keresztül az orvostudomány diszkurzív paneljei kínálják a pályaudvar-átalakítás *leírásának* lehetőségét,<sup>35</sup> addig a *megértés* lehetőségét a növények „poros rémülete” adja. Ám nem annyira az interpretáció, mint inkább a szó empátia értelmében: a rémület ugyanis érzelmi effektus. A „rémület” arra utal, hogy a növények *látják*, ami történik, *látják*, miként pusztul a pályaudvar, és megrémülnek a látványtól – a növények *félnek*. Az *Egy pályaudvar átalakítása* résztvetet ébreszt az olvasóban az emberi tulajdonságokkal felruházott épületek iránt is, ám a versbeszélőéhez hasonló távlatot egyedül a „természeti Másiknak” kölcsönöz, amely távlatához jelentésként a jézusi test megtöretését hozza, vagyis a szöveg itt voltaképp egy hasonlat segítségével, a keresztalálra tett utaláson keresztül a *megváltásban* és így a *megváltottak közösségében részesíti* a növényeket is. A növények nemcsak a „végképp védtelenek”, vagyis a leginkább kiszolgáltatottak,<sup>36</sup> hanem azon létezők reprezentánsai, akiknek szenvedése csak a Megváltó szenvedésével mérhető. Nemes Nagy Ágnes versének e sora nagy nyelvi erővel és rendkívül szépen példázza a teremtett világ minden létezőjét emancipáló *ökoetika* szubjektumfelfogását.<sup>37</sup> A növények iránt ébresztett résztvetben érhető tetten a környezeti etika bioegalitárius gondolkodása. Az ember és más lények közötti különbségben [s az ember és környezetének viszonyára épülő etikában] „[n]em az a kérdés, hogy tudnak-e beszélni, hanem hogy tudnak-e szenvedni?”<sup>38</sup> „Nincs olyan kritérium, amely minden emberre egyformán érvényes volna, és közben egyetlen nem-emberi lényre sem.”<sup>39</sup> Az *Egy pályaudvar átalakítása* idézett soraiban ennek az etikának az előfeltevéseire ismerhetünk.<sup>40</sup>

- 35 A „seb”, a „nagy műtét” és a „körtünet” mellett a „hámlás” utal az orvosi beavatkozáson túl a betegségre is, ám a szöveg nyitva hagyja, hogy mi azonosítható betegséggént: a pályaudvar léte? Az, amire az épület létével utal, vagyis az, hogy megakadályozza a természet[i]hez való hozzáférést? Vagy az emberi tevékenységnek az a kettőssége, hogy egyszerre érthető gyógyításként és pusztításként?
- 36 A kiszolgáltatottságnak ez a foka alkalmasint nyelvnelküliségüknek is tulajdonítható. Erősítheti ezt az értelmezést a kötetet nyitó *Éjszakai tölgyfa* című versben a fa nyelvnelkülisége és az, hogy a tölgyfa és a versbeszélő közötti interszubjektív viszonyban utóbbi sem képes pontosan verbalizálni a látványt.
- 37 A vers egyik értelmezője szerint a hasonlatban tetten érhető fokozás „kissé ügyetlennek” hat: „[a] passiótörténetre emlékeztető hasonlat tovább fokozza a leírt szenvedést, de ez a hasonlat sem működik, csak itt nem stilisztikai okok miatt, hanem az írott szöveg vonja vissza az érvényességét.” Lengyel Valéria, *Az elfordított látóhatár. A poétikai tér Nemes Nagy Ágnes költészetében*, L'Harmattan, Budapest, 2015, 197–198. A „visszavonásra” a zárójeliesen közbeiktatott módosítószó utal az értelmező szerint, csak hogy ez nem a hasonlat érvényét vonja kétségbe, hanem a hasonlításban kifejeződő időbeliséget korrigálja: a „mint Jézus lábát [szintén] keresztéről-levétél után” tagmondatban a zárójel közbeiktatás a keresztéről történő levétel és a láb eltörése közötti linearitást árnyalja, nem pedig a hasonlat érvényességét függeszti fel [még akkor sem, ha egyébként Jézus lábának eltörésére nem került sor, vö. Jn 19:32–33.]. A vers valójában egyetlen ponton sem vonja vissza a növények kiszolgáltatottságára, illetve annak nagyságára vonatkozó jézusi allúzió érvényét. Aligha arról van tehát szó, hogy e hasonlat – amint azt Lengyel sugalmazza – pusztán „a nagyotmondás” [Uo.] eszköze volna.
- 38 Lányi András, *Az ember fáj a földnek. Utak az ökofilozófiához*, L'Harmattan, Budapest, 2010, 89. Az ökológiai etikához, annak emberképéhez lásd: Uo., 15–105.
- 39 Uo., kiemelés tőlem. Ezt nevezi Lányi András *több-mint-emberi* világnak.
- 40 A rémület és a növények összekapcsolása Nemes Nagy más műveiben is megfigyelhető, például úgy, hogy azt a fák leveleinek remegése jelzi. A „remegés” és a „rémület” pedig etimologikusan is összekapcsolódik. Vö. Z. Urbán, *I. m.*, 94–100., különösen: 98–99.

[3.] A régi zsidók szerint a tölgyfa isteni üzenetet hordoz.<sup>41</sup> Nemes Nagy legtöbbet olvasott versei közé tartozik az *Éjszakai tölgyfa* is, amely egy tölgy és egy ember találkozásába sűríti bele költészetének etikai horizontját, nyelvi erejét, ismeretelméleti rétegzettségét. Azon irodalmi művek közé tartozik, amelyekről nehéz érintetlennek maradni.

Az *Egy pályaudvar átalakítása* című kötet első verse. Bizonyára nem véletlen, hogy Nemes Nagy ezeket a műveit mindig kiemelt helyre, kötetnyitó vagy -záró pozícióba, ciklusok elejére-végére helyezte. A vers „epikus” módja mindjárt az elején arra irányítja a figyelmet, hogy „itt egy történetet szeretne elmondani egy elbeszélő, úgy is mondhatnánk: egy szemtanú.”<sup>42</sup> A szemtanú *tanú*, a tanúságtétel pedig „alapvetően az igazságosság médiumaként tarthat számot érdeklődésre”.<sup>43</sup> A tanúságtétel természetéhez tartozik, hogy eleve értelmezésre kényszerít, s ebben az értelmezésben képződik meg az igazság,<sup>44</sup> az igaz tanúságtetés a hamis tanúsággal, a hazugsággal szemben. A tanúságtévőnek elhisszük, hogy amiről szól, valóban úgy történt.

A Nemes Nagy-líra egyes darabjai a fát „személyes üzenetet [a költő szavával: »hírt«] hozó tárgyként látják, és mint önmagukon túlmutató jelentést hordozó jelként »olvassák«. E jelszerűség létesülését és olvasásának szükségszerű kudarcát beszéli a sokat értelmezett *Éjszakai tölgyfa* című költemény is”.<sup>45</sup> S ezen kívül más, például az *Egy táviróoszlopra* és az *Ugyanaz* című vers is. Az üzenet megfejtése személyes tétellel bír, az emberi test nem egyszer „a fához fűződő viszonyában, a fa pedig az emberi test vonatkozásában válik megismerhetővé és ettől elválaszthatatlanul megnevezhetővé.”<sup>46</sup> A *Diófa* című versben ez így mutatkozik meg:

Néha alig lelem magam, úgy egybenöttem  
veled a hasító, kérgesítő időben.  
Árnyékát lombhajad szelíden rámveti,  
s ágas-eres kezem visszafelel neki.  
Idegzetem fölött s nyíló agyam alatt  
te vagy a szép sudár, mely földből égbe hat,  
gyökerem nem remeg, s virágom friss, mióta  
te tartasz, barna törzs, te, nagyszemű diófa.

Az *Éjszakai tölgyfában* emberi és természeti a korábban látott példákhoz képest annyiban másként jelenik meg, hogy egyik sem oldódik fel teljesen a másikban (mint a *Vadkanban* vagy a *Diófában*), de a vers retorizáltsága azt sejteti, hogy mindkettőnek *szüksége van* a másikra (de nem úgy, mint a *Madárban*). A tölgyfa elindul, a járőkelő „Megállt, bevárta.” A járőkelő és a fa kapcsolatba lépnek egymással, a fa alakjában hír

41 Jeanne Kay, *Az Ószövetség természetfelfogása*, ford. Könczöl Miklós = *Környezet és etika...*, 213. Vö. Jankovics Marcell, *A fa mitológiája*, Csokonai, Debrecen, 1998, 45–48.

42 Hernádi Mária, *Egy találkozás története. Ontológiai dialogicitás Nemes Nagy Ágnes költészetében*, Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2005, 54. Kiemelés az eredetiben.

43 Lőrincz Csongor, *Az irodalom tanúságtételei*, Ráció, Budapest, 2015, 7. Kiemelés az eredetiben.

44 Ehhez lásd Paul Ricoeur, *A tanúság hermeneutikája*, ford. Szabó István = *A hermeneutika elmélete*, szerk. Fabiny Tibor, JATE Press, Szeged, 1998, 185–208.

45 Z. Urbán, *l. m.*, 73.

46 *Uo.*, 71.

érkezik a járókelőhöz: „Oly sürgetően állt ott mozdulatlan, / mint egy hír, tölgy-alakban, / amely elfárad megfejtetlenül.” A fa hírt hordoz a *Vörösfenyő, páfrány, szunyog...* kezdetű versben is: „hatalmas törzsben most halad / egy paleolit távirat.” A távirat jelzője – „paleolit” – azonban az áthidalhatatlan időbeli távolságon keresztül az üzenet megfejthetetlenségére utal, akárcsak az éjszakai tölgy, „amely elfáradt megfejthetetlenül”. A megfejthetetlenség alkalmasint nem érintetlen a korábbiakban több ízben szóba hozott nyomolvasástól sem: a szövegek tropológiájában a nyom feltárlásként vagy annak hiányaként mutatkozik meg, úgymint műtét [amely feltár valamit, amit a test elfed], álarc [ami az arc helyett valami mást, hamisat, az igazit [igazat?] elrejtő álarcot tesz láthatóvá, lásd lentebb], vagy maga a pályaudvar [amely a földet takarja el].

A tölgy már pusztán létezésével és jelenlétével is üzenet: a városi környezetben ugyanis „már eleve úgy van jelen, mint egy »darab erdő« – természetes közegéből kiszakítva – tehát léte már azelőtt hír-értékkel bír, hogy járni kezdene.”<sup>47</sup> Egy fa – a szinekdoché értelmében – már maga is mindenkoron magában rejt valamit az erdőből, amelyben a fa nem él, hanem alkotja [létrehozza] azt. „A fák és a növények [...] akárhol vannak is, mindig önmagukban hordozzák a természeti környezet lényegét.”<sup>48</sup> A vers leginkább zavarba ejtő mozzanata, hogy a fának arca van.

A haj mögül egy tölgyfa arca nézett.

Nagy, mohos arc. Talán. Vagy másmilyen.

Érezte akkor a járókelő  
saját körvonalait lazulni,  
köd úszta be folyékony partjait,  
mint aki hirtelen erdei  
tóvá sötétül,  
mert egy ilyen arcot tükrözhetett.

És lélegeztek mindaketten.

Az arc az identitás legegységelműbb testi jelölője. Az arcom én magam vagyok. A fa [itt]létéről, üzenetéről nem a mozdulat, a járás tesz tanúságot, hanem az, hogy arca van. Az arc „önmagában való jelentés. Te – te vagy.”<sup>49</sup> Az arc hívás, amely feleletre vár, s ez a feleletre való képesség jelöli ki a felelősség kereteit is; az vagyok, aki e hívásra felel. Éppen ezért Lévinasnál az arc nem megjelenik, hanem *feltárlukozik*, s e feltárlukozás mindenekelőtt etikai természetű.<sup>50</sup> A Nemes Nagy-recepció által hi-

47 Hernádi, *l. m.*, 65. Itt most szintén csak az értelmezési irányok megnyitására van lehetőség, de nem elhanyagolható kérdés, hogy miként viszonyul egymáshoz a tölgyben a maga „erdőségét” színre vivő fa és az ezt a szinekdochés kapcsolatot már nem ennyire evidensen megjelenítő szobanövény.

48 Béres Tamás, *Környezetetika = A protestáns etika kézikönyve*, szerk. Fazakas Sándor, Kálvin–Luther, Budapest, 2017, 245.

49 Emmanuel Lévinas, *Az arc mezeitelensége. Emmanuel Lévinasszal beszélget Philippe Nemo*, ford. Mártonffy Marcell, Műhely 1994/1., 5.

50 Vö. Bárányos Edit, *A felelősség problémája Lévinas filozófiájában*. [http://acta.bibl.u-szeged.hu/34361/1/moraakademia\\_001\\_134-144.pdf](http://acta.bibl.u-szeged.hu/34361/1/moraakademia_001_134-144.pdf)

vatkozott etika, valamint e költészet ismeretelméleti és ontológiai problematikája a tölgyfa arcában sűrűsödik össze. „Az Arc látványa [...] inségről, gyöngeségről árulkodik. Olyasvalaki szólít bennünket, aki szegényebb nálunk – hiszen ránk hagyatkozik. [...] Az arc hozzánk fordul és ebben áll meztelensége.”<sup>51</sup> Az arc feltárulkozása két síkon megy végbe, egyfelől a lombkorona-haj „széthárításával”, másfelől a nyelv szintjén, amely a látványt arcként beszéli el. Csakhogy ez utóbbi szinten a szöveg mindjárt vissza is vonja az arc elbeszélhetőségét: „Nagy, mohos arc. Talán. Vagy másmilyen.” Amennyiben igaz, hogy a „*lét, amit meg lehet érteni – nyelv*”,<sup>52</sup> úgy a szubjektumot (én, te) létrehozó beszéd nélkül a tölgyfa arca nemcsak értelmezhetetlenné válik, de létre sem jöhet. Talán ezért is a vers csúcspontja a tipográfiaiilag is elkülönülő sor: „És lélegeztek mindaketten.” A beszéd helyett (nem csak a fa, a járókelő sem tud megszólalni) „a lélegzés teremt közösséget és bizonyosságot” a járókelő és a tölgyfa között.<sup>53</sup> A lélegzés a létezés zsigeri, primordiális tapasztalata, mert nem a jelentésadás – mindenkoron bizonyos mértékig önkényes – aktusán múlik, hanem akaratlan, irányíthatatlan: a létrejövő kapcsolat *ontológiai bizonyossága*, sőt szakralitása. „Nemes Nagy Ágnes költészete azért *valódi szakrális költészet*, mert inkább szól a találkozásról, mint arról, ami közben lezajlott, hiszen az már kimondhatatlan. Ez a találkozás is csak *nehezen mondható*...”<sup>54</sup> A természeti nyelvvé tétele az a lehetetlen, amelynek kísérlete azonban újra és újra megszólít.

A szóba hozott szövegek bizonyos mértékig a nyomok keresésén-létesítésén keresztül tesznek tanúságot valamiről, leginkább arról, amit e folyamatban a figuratív nyelv a természet[í]ről felmutatni-létrehozni képes. Olyasmiről, ami inkább már csak nyom, sejtelmes vagy olvashatatlan, s ezáltal egyszerre szolgáltató – a tanúságtevés értelmében – igazságot a természetinek (s ezt nevezhetjük Nemes Nagy lírája ökológiai irányultságának), miközben ez az igazság leginkább a vers, a mű igazsága, az olvasásban megképződő fenomén. De mondható-e ennél több, *igazibb* ember és természet viszonyáról?



51 Lányi, *l. m.*, 48.

52 Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 523. Kiemelés az eredetiben.

53 Lengyel, *l. m.*, 84.

54 Varga Mátyás, *Képtálatom*, Jelenkor 1992/1., 52. Kiemelés az eredetiben.